

**Наставно-научном већу
Филозофског факултета у Београду**

Одлуком Наставно-научног већа Филозофског факултета у Београду изабрани смо у комисију за оцену докторске дисертације *Партизански покрет у Србији 1941–1944. године*, коју је написао колега **Немања Девећ**. Прочитавши је, слободни смо да поднесемо следећи

ИЗВЕШТАЈ

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Немања Девећ је рођен 1989. године у Смедереву. Основну школу и гимназију завршио је у Смедеревској Паланци, а студије историје уписао 2008. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Дипломирао је на Катедри за историју Југославије 2013. и следеће године на истој Катедри окончао и мастер студије. Као истраживач, радио је на попису жртава Другог светског рата у Шумадији и више година био ангажован на пројектима Музеја жртава геноцида и Комисије за тајне гробнице при Министарству правде Републике Србије.

Примарну област стручног интересовања колеге Девећа чини историја српског народа у Другом светском рату, преваходно у окупираној Србији и смедеревском крају, којом је истраживачки почео да се бави и пре уписа на Филозофски факултет, тако да у време завршетка докторских студија већ има богату библиографију. Прву његову књигу, *Истина под кључем, Доња Јасеница у Другом светском рату*, обима 442 стране, објавио је Институт за савремену историју из Београд 2008. године. Осим ове, публиковао је још неколико књига:

- *Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944*, коаутор Срђан Цветковић, Институт за савремену историју, Београд 2012, стр. 267.
- *Смедеревски крај у Другом светском рату, људи и догађаји*, Институт за савремену историју, Београд 2015, стр. 508.
- *Смедеревски крај у Другом светском рату, жртве рата*, Музеј жртава геноцида, Београд 2016, стр. 571.
- *Озна: Репресије комунистичког режима у Србији 1944–1946. Документи*, Catena Mundi, Београд 2019, стр. 590.

Књиге о смедеревском крају у Другом светском рату проистекле су из дипломског и мастер рада Немање Девећа, што истичемо с обзиром на то да је он још као студент истраживао архивске и друге изворе, те да се ретко дешава да тако младе колеге успеју да

обаве замашна проучавања чији се резултат преточи у монографије. Осим ових, колега Девећ је објавио и неколико мањих историографских радова:

- „Смедеревски округ у пролеће 1941. године“, у: *Историја 20. века*, Институт за савремену историју, Београд, бр. 1/2011, стр. 127–139.
- „Сукоб четника и партизана или докумената и усмене традиције – случај села Друговца у Другом светском рату“, *Hereticus*, Правни факултет, Београд, бр. 1/2/2011, стр. 112–126.
- „Први светски рат 1914–2014, један прилог сећању на жртве“, *Летопис матице српске*, Матица српска, Нови Сад, св. 6/2014, стр. 817–826.
- „Нека народ сам управља собом, Смедеревски крај у кампањи избора за Уставотворну скупштину 1945“, *Историја 20. века*, Институт за савремену историју, Београд, бр. 2/2015, стр. 73–90.

Мада су досадашњи радови колеге Девећа, како се види и из њихових наслова, углавном посвећени историји једног ужег подручја, њихова сазнања превазилазе локалне границе, будући да су историјске појаве којима се бавио по многим карактеристикама биле сличне и у другим крајевима Србије, због чега омогућавају доношење ширих закључака. Пишући их, колега Девећ је показао посвећеност, упорност у истраживању и способност упоредног коришћења најразноврснијих извора, као и умеће да сакупљена сазнања представи у складној форми, која његове радове чини доступним и широј културној јавности, а не само професионалним историчарима, заинтересованим за историју Другог светског рата.

Досадашње истраживачко искуство припремило је колегу Девећа за рад на докторској дисертацији *Партизански покрет у Србији 1941–1944. године*. Имајући у виду да је о овој теми написано мноштво књига, расправа, чланака и прилога, али и да историјска наука и даље трага за одговорима на многа питања, те да савремено доба треба да покаже своје виђење рата у Србији, анализирао је најзначајнију постојећу литературу, вреднујући методолошке приступе и сазнања 365 монографија, студија и хроника, 77 расправа и чланака и седам одбрањених, али необјављених докторских дисертација. Како је, међутим, и његова докторска дисертација требало да буде оригинално научно дело, њену главну основу чине необјављени и објављени историјски извори. Међу архивским изворима налазе се документа похрањена у Архиву Србије (26 фондова и збирки), Историјском архиву Београда (осам фондова, збирки и легата), Војном архиву (четири фонда), Архиву Југославије (четири фонда), Историјском архиву Ваљево (збирка хроника села и један фонд), Историјском архиву „Верослава Вељашевић“ у Смедеревској Паланци (два фонда), Историјском архиву Смедерево (један фонд), Историјском архиву Ниш (две збирке), Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу (два фонда), Међуопштинском историјском архиву Шабац (један фонд), Музеју жртва геноцида (један фонд), Музеју Јадра у Лозници (једна збирка), Народном музеју Аранђеловац (једна збирка), Народном музеју Ваљево (једна збирка). Осим наведених историјских извора, коришћена је

Документација Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, као и црквене матичне књиге умрлих током Другог светског рата у срезovima: Ужичком, Ваљевском, Крагујевачком, Лепеничком, Младеновачком, Посавском, Опленачком, Орашачаком, Подунавском и Јасеничком. Међу објављеним изворима налази се 28 наслова зборника докумената различите провинијенције, а међу мемоарским изворима 81 наслов дневника и успомена учесника Другог светског рата, како оних који су се борили у партизанским јединицама тако оних који су били припадници равногорског покрета или идеолози Југословенског народног покрета „Збора“. Мада је знатан део докумената који се налазе у наведеним архивским и музејским установама већ коришћен у историографији, исто као и објављени зборници грађе или мемоарска литература, досадашње њихово проучавање показало је да многи још увек нису уврштени у корпус историографских сазнања. Очигледно је и то да већина историјских извора захтева поновно вредновање, те да је у неким случајевима, попут едиције *Зборници докумената и података о Народно-ослободилачком рату народа и народности Југославије*, било нужно упоредити оригинална документа с њиховом публикованом верзијом. Напокон, разноврсности историјских извора доприноси штампа из Другог светског рата, тачније *Билтен Главног штаба НОП одреда Србије, Борба, Бригадир, Глас, Космајски борац, Ново време, Наша борба, Обнова и Пролетер*.

2. Предмет и циљ дисертације

Према непотпуним библиографским подацима, на тему Другог светског рата у Србији објављено је више хиљада књига и чланака у научним часописим, зборницима радова и другим публикацијама. И поред тога, у историјском знању и научном тумачењу постоје велике празнине и, још више, контроверзна тумачења. Постојећа дела с једне су стране углавном давала одговоре на општија питања о партизанском покрету и револуцији, њиховој суштини и циљевима борбе, идеологији и пракси, а са друге нудила виђења локалне историје, ограничене на уже средине. Други пак проблеми захтевали су детаљнија истраживања и преиспитивања: састав партизанских одреда 1941, порекло бораца, њихова социјална и образовна структура, наоружање и опрема, услови у којима су морали да се боре, улога команданта и политичког комесара у одреду, њихов међусобни однос, утицај идеологије на развијање комунистичке свести код партијски неопредељених антифашиста, број жртава грађанског рата, обим револуционарног и четничког терора, раскол у породицама... Уз то, недовољно истражене теме чине активности партизанског покрета у Србији 1942–1943, улога КПЈ у профилисању и руковођењу Народноослободилачком борбом, војни губици партизанског покрета у Србији и стварне размере репресије над партизанским присталицама, дисциплина у партизанским одредима, допринос бригада из Србије победи у грађанском рату и у завршним борбама за ослобођење земље... Постављање оваквих питања упућује отуда на закључак да у историографском знању није створена целовита слика партизанског покрета.

Управо из тог разлога, предмет овог истраживања представља саставни део историје Другог светског рата у Југославији и Народноослободилачког покрета, уз нужно образложење три сегмента: временског оквира који је проучаван, територије која је обухваћена истраживањима и питања шта се подразумева под термином „партизански покрет”.

У оквиру ове докторске дисертације, предложеним термином обухваћене су јединице и позадина војно-политичких снага које су пре октобра 1944. године чиниле темељ и претходницу стварања Народноослободилачке војске Југославије. Предмет истраживања отуда је најпре био усмерен на проучавање настанка покрета, затим на успостављање слободне територије у Србији, њено уређење и узроке који су довели до њеног губитка у јесен 1941. године. Такође, анализирани су токови герилске борбе у унутрашњости Србије, услови илегалних акција у Београду и другим окупираним градовима, поновно нарастање покрета у измењеним геополитичким околностима од јесени 1943. године до победе у грађанском рату и ослобођења земље.

Хронолошки оквир истраживања обухватио је раздобље од априла 1941. до октобра 1944. године, у суштини од почетка до краја окупације Србије. Партизански покрет је од отпочињања оружане акције и покретања масовног устанка пролазио кроз више развојних фаза, бележећи успоне и падове, да би до јесени 1944. године биле формиране нове јединице које су овладале тереном и, попуњене мобилизацијом, доцније учествовале у борбама на Сремском фронту. Октобар 1944. године је време када је, након ослобођења Београда и других већих градова, ратовање ушло у другу фазу и било измештено изван граница Србије, због чега је узет и за граничну тачку извршеног истраживања.

Просторно, истраживање је углавном обухватило немачку и бугарску ратну окупациону зону са окупационим формираним у децембру 1941. године: Београд, Ваљево, Шабац, Ужице, Краљево, Крагујевац, Ивањица, Косовска Митровица, Јагодина, Крушевац, Лесковац, Ниш, Зајечар, Пожаревац. Наизглед, ради се о компактној целини. Међутим, догађаји су се у њој одвијали другачијом динамиком и били о(не)могућавани различитим факторима, те се ова територија разликовала од италијанске окупационе зоне и простора који је припао Независној Држави Хрватској.

Основни истраживачки циљ ове дисертације чинио је покушај ширења постојећих знања о Другом светском рату у Србији.

Један од првих задатака притом било је сабирање и вредновање досадашње историографске продукције, нарочито с обзиром на чињеницу да у историји историографије о Другом светском рату није вршена ревалоризација резултата услед генерацијске смене, несметаног кретања науке, откривања нових архивских фондова или поновног, критичког ишчитавања већ коришћених докумената под политичко-идеолошким утицајима и због драматичних друштвених преображаја који су се одражавали на историјску науку. Циљ ове дисертације био је отуда да, независно од свих ненаучних ограничења, прикаже деловање партизанског покрета на тлу Србије током 1941–1944. године. То је посебно било важно за период од 1942. до средине 1944. године,

који је у историографији, барем што се партизанског покрета тиче, већим делом неистражен. Било је потребно детаљније истражити и све сукобе на терену пре отпочињања грађанског рата 31. октобра/1. новембра 1941, укључујући улогу КПЈ и равногорског покрета у овим догађајима, чије су последице и данас присутне у историјској свести, непрестано изазивајући идеолошко-политичке сукобе. Значајно је било и расветљавање околности повлачења 1. шумадијске и 1. јужноморавске партизанске бригаде у Санцак у јесен 1943. године, поузданије приказивање страдања партизана и њихових присталица у Србији у ратном периоду. То се посебно односи на цивилне жртве, које се често уопштено називају „жртвама фашистичког терора”. На основу анализе партизанске штампе и пропаганде требало је приказати и какав су однос ове снаге имале према окупатору, а какав према „унутрашњем непријатељу” у грађанском рату.

Крајњи циљ овог истраживања било је приказивање партизанског покрета у свој његовој сложености и времену у којем је деловао.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању

Обавивши већи део архивског и другог истраживања, као и анализу постојеће литературе, колега Девић је поставио више хипотеза, које је у наставку рада на докторској дисертацији требало доказати или оспорити. Из њиховог педантног пописа издвајамо оне које су се чиниле посебно важним:

- КПЈ је окупацију земље дочекала спремна да илегално делује и да се прилагођава новонасталим околностима. Иако наизглед пасивни, њени чланови и активисти су се у првим месецима окупације наоружали и припремили за политичку акцију и ослободилачку борбу, која је наступила нападом Немачке на СССР 22. јуна 1941. године.
- Први партизански одреди у Србији настају у јулу 1941. године. Предводили су их професионални револуционари, од којих су поједини имали и ратна искуства из Шпанског грађанског рата. Одсуство официра и већег броја војних лица у партизанским редовима одразило се пак на проблеме у командовању и губитке у првим већим операцијама у устанку.
- Стратегија КПЈ у зениту устанка заснивала се на покушају прикривања сопствене улоге у руковођењу борбом, како би привукла и родољубе који нису били комунисти.
- Варошима које су партизански одреди самостално ослободили претходно су управљали органи колаборације, жандарми и одреди генерала Милана Недића. Среска места, отета од Немаца, као и она која су се наша под опсадом, ослобађана су и заједничким четничко-партизанским дејствима.
- У западној Србији, где је формирана слободна територија под контролом партизанских одреда, ове су снаге постале доминантне на терену. У њима је КПЈ,

без обзира на чињеницу да су били попуњени сељацима различитих идеолошких убеђења, уз помоћ политичких комесара, који су некада имали одлучујућу реч у одреду, успевала да спроведе „партијску линију” и тако усмери и читав ток борбе.

- Краљевина Југославија и њен друштвени поредак постали су неприхватљив оквир за комунисте већ од прве ратне године, због чега је вођство партизанског покрета израдило сопствени концепт за изградњу и уређење слободне територије, с новим судовима и новим, револуционарним органима власти.
- После пада партизанске слободне територије у западној Србији, ново жариште устанка створено је у Топлици и на југу Србије. Тако је, и после протеривања вођства и главнине снага у италијанску окупациону зону, покрет наставио да делује.
- У односу на око 2.200 чланова КПЈ, колико их је било у Србији пред устанак 1941, крајем 1942. године преостало их је мање око пет стотина. Ипак, они су чинили кичму партизанског покрета у наредном периоду.
- Одлука партијског руководства о повлачењу 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде у Санџак, које су раније чиниле окосницу борбе у централној Србији, представљала је тежак ударац за покрет, чиме је онемогућено да се Србија ослобађа сопственим снагама. Будући да су ове бригаде одмах по доласку у Санџак изгубиле преко 400 бораца, уследио је дужи застој у деловању партизанских одреда у Шумадији.
- Поред познатих престоничких интелектуалаца, партизански покрет задобијао је временом све ширу подршку варошке и сеоске елите у унутрашњости. Одреди и бригаде били су претежно испуњени сељацима, али је у позадини био ангажован, супротно стереотипима који на ту тему постоје, и већи број свештеника и учитеља. Такође, није била реткост да се уз партизане сврставају богатија села и домаћинства.
- Најпре у пропаганди, а потом и у пракси, органи колаборације и ривалске ЈВуО су помагаче и симпатизере Народноослободилачког покрета означили као „комунисте”, а у сукоб са њима кренули као у искорењивање јереси.
- Постојеће, општеприхваћене бројке које се тичу укупног броја жртава Другог светског рата, али и партизанског покрета, склоне су променама. Снаге равногорског покрета, главни ривалски покрет НОП-а, усмртиле су у Србији између 5.000 и 6.000 цивила, углавном због сарадње са партизанима. Број настрадалих припадника партизанских одреда и НОВЈ из Србије пак износи 66-70.000 људи. У томе треба тражити и корене за потоње одмазде и репресију револуционарних власти 1944–1945. године.

Завршетак истраживања потврдио је значај постављених хипотеза и тиме их оправдао.

4. Кратак опис садржаја дисертације

Докторску дисертацију колеге Девића чини неколико целина: *Предговор*, *Увод*, три поглавља, *Закључак* и попис коришћених извора и литературе.

Осим истицања свих проблема којима се дисертација бави, *Предговор* садржи критичко вредновање досадашње историографске продукције, осврт на релевантне историјске изворе и расправу око основних термина којима се дефинишу најзначајније појаве из периода Другог светског рата у Србији. У *Уводу* пак извршен је покушај сажетог прегледа развоја развој КПЈ у Србији у међуратном периоду и њене политике у предратним годинама, с нагласком на став према тзв. великосрпској буржоазији и српском народу, који – према искључивој тврдњи комуниста – једини није био национално угњетаван.

Прво поглавље, *Комунистичка партија Југославије и партизански одреди у устанку у Србији 1941* (стр. 38–302) бави се најпре легализацијом КПЈ крајем марта 1941. године, њеним припремама за устанак, прихватањем директива из Москве, деловањем у првим месецима окупације и потоњем припремању оружане акције у Србији. Ова је целина обухватила и питање стварања партизанских одреда, њиховог састава и наоружања, партизанских вођа, њихове хијерархијске организације, односа између команданата и политичких комесара. Хронолошки, поглавље се завршава збивањима с краја 1941. године, уз анализу процеса стварања и уређења слободне територије у Србији, од саветовања у Дуленима и Столицама до настанка Ужичке републике. Осим тога, у њему су анализиране веома важне појаве револуционарног терора и класног обрачуна на слободној територији, расцеп у устаничком табору, распламсавање грађанског рата и, коначно, слом устанка са свим репресалијама које су уследиле. Једно од кључних питања на које је требало дати одговор је како је српски народ у Србији већ 1941. године био толико идеолошки супротстављен да је започео трагичан међусобни обрачун.

Друго поглавље, *Борба за опстанак на терену 1942–1944: Од привременог пораза до ослобођења земље* (стр. 303–630) говори о поновном успону и паду партизанског покрета у Србији у другој и трећој ратној години: од страдања партизана и њихових симпатизера у западној Србији и Шумадији до формирања новог жаришта устанка на југоистоку земље, у бугарској окупационој зони. У њему је извршен покушај тумачења многих проблема везаних за настанак и слом првих партизанских бригада у Србији 1943. године, као и карактеристика суровог грађанског рата, за шта су – осим дугог низа појединачних случајева – послужили и страховити четнички злочини у селима Вранић и Друговац. Пажња је посвећена и приказивању делатности партизанских одреда у Србији на прелазу из 1943. у 1944. годину, њиховом руководству, саставу и активностима, улози КПЈ у руковођењу отпором и револуционарном терору. У деловима овог поглавља реконструисане су и друге важне теме, попут злочина припадника Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса над партизанима и активности партизанског покрета у Србији до октобра 1944. године, када је рат на овом подручју, после ослобођења Београда,

био окончан. На основу нових истраживања и кроз студије случаја учињен је и покушај да се утврди приближан број жртава које је поднео партизански покрет у Србији.

У трећем поглављу, *Лик партизана у Србији* (стр. 631–837), као посебној проблемској целини, приказивано је мноштво питања која су чинила ратну драму појединаца: формирање партизана као „људи новог кова“ и идеалних револуционара, ултимативна очекивања која су отуд пред њих постављана, њихово страдање у логорима и затворима, морал и дисциплина, портрети истакнутих партизанских команданата и револуционарних вођа. Урађен је приказ партизанске штампе и пропаганде, као и појединих ретко истраживаних питања: емотивних веза у партизанским јединицама, улоге жена у партизанском покрету и доприноса интелектуалаца партизанској борби.

У опширном *Закључку* (стр. 838–852) изложени су сажети резултати до којих се дошло током истраживања, уз истицање најзначајнијих токова и садржине партизанског покрета у Србији од 1941. до 1944. године.

На крају дисертације, дат је обиман попис коришћених извора и литературе (стр. 853–880).

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације

С обзиром на обим истраживања, обиље разноврсних историјских извора и богатство релевантне историографске литературе, докторска дисертација колеге Немање Девића попунила је више досадашњих празнина у познавању партизанског покрета у Србији 1941–1944. године, пружајући изворно утемељене одговоре на питања која или нису уопште или су недовољно истражена. Међу њима посебно издвајамо проблем жестоке идеолошке мржње која је у грађанском рату толико заслепела сукобљене стране да су већ 1941. године вршени страховити злочини, потом односа између политичких комесара и војних команданата, унутрашњих разрачунавања, каријеризма руководица, паралелног присуства аскетског морала и удовољавања личним жељама, инсистирања на стварању идеалног партизанског борца, оданог револуцији и неподложног било каквим слабостима, држања пред непријатељем, места интелектуалаца, живота и смрти у логорима и затворима, контроверзи око илегалних акција у Београду и у другим градовима, непознаница везаних за упућивање 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде на њима непознате терене на којима су десетковане, места жена у партизанском покрету, животних прича десетина појединаца којима су илустроване не само њихове судбине него и далеко чешће појаве. Поуздани научни апарат осигурао је проверљивост навода и закључака, док је допадљив стил у излагању истраживачких резултата учинио ову докторску дисертацију разумљивом и широј културној јавности, осим стручних кругова којима је првенствено намењена.

6. Закључак

Упознавши се са завршеним текстом докторске дисертације *Партизански покрет у Србији 1941–1944. године* колеге **Немање Девића**, Комисија је закључила да њен садржај и структура одговарају одобреној пријави, те да су анализирана сва питања претходно утврђена као истраживачки проблем. Комисија такође закључује да ова дисертација по свом истраживачком дometу и сазнањима стеченим о једној важној историјској теми представља оригинално и самостално научно дело, чиме су се стекли сви потребни услови за њену јавну одбрану, на којој ће бити изречена појединачна мишљења и сугестије.

С поштовањем,

Београд, 22. мај 2020.

Комисија:

Др Љубодраг Димић, редован професор
Филозофски факултет, Београд

Др Александар Животић, ванредан професор
Филозофски факултет, Београд

Др Коста Николић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Бојан Димитријевић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Мира Радојевић, редован професор
Филозофски факултет у Београду
(ментор и писац реферата)